Aspecte stilistice în pareneza bizantină – sfaturi către împărat

Gabriela RADU

Universitatea de Vest din Timişoara
West University of Timisoara
Personal e-mail: gabriela.radu@e-uvt.ro

Stylistic Features of Byzantine Paerenesis – Admonition to the Emperor

The paraenesis written by Katakalon Kekaumenos, along with other specific works of Byzantine Literature, is part of a larger historical and cultural process. This sort of writing that belongs to advice literature, is liable to different ways of interpretation. Kekaumenos' Advices to an Emperor belongs to a distinct rhetorical tradition where the text has become a vehicle of political ideology. In the same time, Kekaumenos' work is an attempt to break away from the conventional pattern by presenting not only the author's political opinions as an aristocrat with a strong military background but also certain economic and administrative aspects of the imperial provinces. Kekaumenos gives a reason for writing this work in the next phrase: "I am not a writer…I had no intention to create a work for public, I haven't written it with stylish words…Maybe my words belong to a simple man, but if you read them with good trust, you would find them truthful." Indeed, one who considers his words carefully, would find a remarkable work in which the rhetoric and conventional development are missing while the practical and direct approaches are prevailing. The present work aims to contribute in emphasizing and analyzing some stylistic features used by the author in the structure of the parenetical discourse.

Keywords: paraenesis; advices; imperial; stylistic; rhetoric.

Parte din tratatul *Strategikon*-ul strategului în retragere, Katakalon Kekaumenos, *Sfaturile către împărat* reprezintă un discurs gândit de către autor ca o lucrare adresată nu doar împăratului din acea vreme, Mihail al VII-lea[1], ci şi urmaşilor săi, aşa cum o şi mărturiseşte: „...alcătuim această scriere către viitorii împărați cucernici, iubitori de Dumnezeu."[2] (Kekaumenos 1997: 94). Particularitatea fundamentală a acestei opere literare bizantine din secolul al XI-lea rezidă în caracterul ei de produs al unui mediu cultural mijlociu, autorul fiind reprezentantul unei clase de slujitori ai statului bizantin (strateg în retragere), îndeajuns de instruiți pentru a-și exercita cu succes obligațiile, nu însă îndestul pentru a aspira la demnitatea de scriitori în „stil înalt". Legată foarte strâns de realitățile provinciale bizantine din secolul al XI-lea, anume de cele din Tesalia, scrierea lui Kekaumenos este, în realitate, un soi de manual al „bunului bizantin".

Textele aparținând literaturii de sfătuire sunt alcătuite pe baza unui set de trăsături comune care pot fi aflate în cele mai multe lucrări bizantine aparținând genului menționat. Aceste trăsături reflectă, de regulă, ideologia oficială existentă în epocă, fiind absentă, în cele mai multe cazuri, o alternativă discursivă la aceasta.[3] Nicolae-Şerban Tanaşoca descrie literatura parenetică astfel:

„Cuvintările parenetice şi encomiastice reprezintă mai mult decât mostre de literatură ori de retorică. Ele sunt

componente esențiale ale «liturghiei imperiale», ale acelui spectacol desfăşurat după un scenariu savant întocmit, ce însoțește aparițiile în public ale monarhului, spectacol menit să dezvăluie participanților, prin rituri şi simboluri, prin cuvinte şi gesturi, prin aclamații, piese de vestimentație şi însemne măreția puterii imperiale, originea ei divină, semnificația politică şi religioasă a actelor împăratului.". (Tanaşoca 2009: 143)

Dintre cele două tipuri de literatură de sfătuire[4] , cea de tip practic, vizând problemele interne sau externe ale statului şi cea alcătuită din κεφάλαια, adică dintr-o suită de paragrafe în care sunt expuse teme morale şi religioase, textul lui Kekaumenos, *Sfaturi către Împărat,* și aparține primei categorii. Aparținând literaturii de sfătuire, - gen tributar unor stricte convenții retorice - , *Sfaturile către împărat* denotă un realism seminificativ, întrucât *sfătuirea* este argumentată cu fapte desprinse din experiența vieții de toate zilele, nu din cărți, cu fapte istorice, de multe ori, precis identificabile.

Caracterizată prin simplitatea stilului şi prin limba folosită, (apropiată de limba vorbită), lucrarea, aşa cum Kekaumenos însuşi mărturiseşte, nu era destinată publicului larg şi nici nu urmărea să fie o operă artistică, ci una practică:

„Eu nu sunt un scriitor...n-am vrut să alcătuiesc o operă pentru public...nu am compus-o în cuvinte elegante...Poate cuvintele mele sunt ale unui om simplu, dar dacă le dai atenție cu bună credință, tu le vei găsi adevărate."

Sfaturilor către împărat, - text conceput în formă monologică, având ca element central narațiunea, relatarea de fapte reale, - nu le lipsesc totuşi o anumită calitate şi diversitate a vocabularului, factori determinanți pentru reuşita persuasiunii. De pildă, caracteristicile formale, cu rol de convingere, care intră în alcătuirea formulărilor hortative reprezintă un aspect important. Prezentăm aici câțiva indici verbali ai retoricii hortativ-persuasive, prin care autorul încearcă să stimuleze adoptarea "conduitei" imperiale. Chiar din primele rânduri ale *Sfaturilor…*, autorul îndeamnă: „ ", „ să nu faci…", „îți spun să…", „e deosebit de folositor să …", „ fă…", „ să nu iei în seamă…", „să nu dai, în general, ascultare…", „dacă vrei…", „te rog, ascultă…", „aşadar, vezi…", „de aceea, este necesar ca…", „trebuie să …", „…nu spune…", „să nu doreşti să…", „să nu spui…", „să ştii…" etc.

Din punctul de vedere al strategiei argumentative, Kekaumenos întrebuințează întrebarea, de câteva ori, fie ca mijloc retoric de obținere a adeziunii interlocutorului, fie ca modalitate de justificare sau de explicare a enunțului său. În primul caz pe care îl menționăm, întrebarea are rolul de a contesta o stare de fapte descrisă într-un enunț prealabil: „ Prin urmare, dacă cinsteşti pe străinul venit din Angheles cu titlul de *primikir* sau de *strateg*, atunci *ce titlu militar îi vei da romeului*?" Sau, întrebarea retorică: „ Dar *de ce îi numesc pe cei vechi*?" în alt loc, întrebarea îndeplineşte o funcție pedagogică, stimulînd cugetarea proprie a destinatarului, respectiv a împăratului: „ şi *ce privelişte vedem noi acum ?* - o impunere mai mare de impozit, nu numai la obligațiile cuvenite, ci şi la biruri lipsite de importanță." În ultimele două situații pe care le menționăm, întrebarea funcționează ca simplu mijloc retoric: „ Dar ce spun eu *confruntându-se* ?" şi „ atunci ce-i de spus?" Nu era neobişnuită nici modalitatea prin care autorul introduce o dezvoltare sau încheie o relatare, folosind formule stereotipe ca: „Eu îşi voi mai spune aceasta...", „Dacă faci astfel, va fi bine pentru tine".

Relevante pentru conturarea identității lingvistice a textului sunt formele nominale de adresare, justificate, în cazul acestei scrieri, prin normele genului discursiv căruia ii aparține lucrarea. Kekaumenos foloseşte formule de adresare ce se înscriu într-un protocol fixat cu strictețe care reglementează raporturile împăratului cu supuşii săi: *Stăpâne preacucernic, Împărăția ta, Înălțimea voastră, Luminăția ta, Puterea ta, Preamare, Biruitorul, Marele Basileu, Regele regilor, Preaputernice.* Superlativul absolut (*preaputernic, preacucernic, preamare*) e folosit pentru a marca specificul solemn al adresării şi reprezintă o caracteristică a textului analizat şi, totodată, preferința pentru modalitățile lexicale şi lexico-gramaticale de exprimare a acestui grad de comparație. Acesta este redat în traducerea românească prin prefixul "prea" care apare deosebit de frecvent, marcând mai expresiv treapta extremă a unei calități, adică faptul că s-a trecut dincolo de limita obişnuită a acesteia.

Remarcăm în textul *Sfaturilor…* o adevărată abundență de elemente lexicale de origine latină, preluate din limba vorbită, la ale cărei resurse autorul bizantin nu se sfieşte să apeleze. Acestea nu sunt

împrumuturi directe din latina vorbită de occidentali, ci termeni moşteniţi din patrimoniul vocabularului latin al Imperiului, încetăţeniţi de mult timp în greaca bizantină. Latinismele sunt grupate in categorii semantice: termeni militari, termeni privind viaţa statului, termeni juridici, termeni din domeniul metrologiei, termeni privitori la calendarul roman, termeni referitori la curtea imperială, la spectacolele de circ, denumiri de animale, de plante, de veşminte, termeni din diferite alte domenii ale vocabularului. Din categoria semantică a protocolului imperial, prezentăm câţiva termeni de adresare imperiali. Termenul grecesc Βασιλεύς nu se referă exclusiv la împăratul bizantin[5], Kekaumenos folosind acest cuvânt şi pentru a-l numi pe regele varegilor[6]: Ἀράλτης βασιλέως μὲν Βαραγγίας ἦν υἱός. Titlul Βασιλεύς înlocuieşte în anul 629 pentru prima dată titlurile latine, *Caesar* şi *Augustus*.

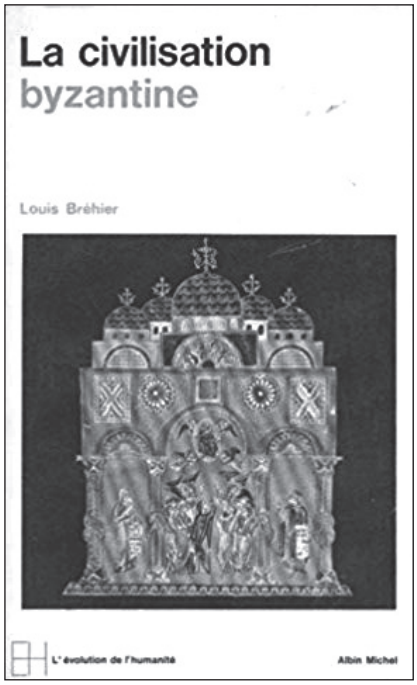
Termenul Καῖσαρ apare la Kekaumenos în relatarea povestirii despre Atenodor, titlul amintit păstrându-se până la sfârşitul secolului al XI-lea şi fiind folosit, de obicei pentru a numi cele mai apropiate rude ale împăratului, în special pe urmaşul acestuia la tron:

„Cezar Augustus era supărăcios, sever şi depravat, avea păreri vrednice de dispreţ şi ticăloase, având totuşi o inteligenţă naturală, spunea: «Nu-mi este bine fără un pedagog». Aşadar, trimiţând în Alexandria, a adus cu multe onoruri pe unul, Atenodor, care era cerşetor şi sărac, dar era înţelept şi foarte prudent…" (Kekaumenos 1997: 99)

Termenul Βασιλεύς era acordat în această perioadă şi împăraţilor străini, tot acum titlul de Καῖσαρ, care se păstra din vechea tradiţie[7] era atribuit urmaşului imperial la tron iar titlul de rege, ῥήξ, termen[8] preluat din vocabularul limbii latine era titlul uzual cu care bizantinii din veacurile X - XI îi numeau pe domnitorii din ţările apusene şi estice ale Europei, fapt pe care îl confirmă textul: Πέτρος ὁ γνήσιος ἀνεψιὸς *τοῦ ῥηγὸς* Γερμανῶν.

Cuvânt moştenit din patrimoniul vocabularului latin al Imperiului, ῥήξ nu este singurul latinism prezent în cuprinsul *Sfaturilor către împărat*. Termenii preluaţi din fondul lexical latinesc sunt, în mare parte cuvinte din domeniul tehnic militar. Astfel este ἐξκούβιτος[9], de la latinescul *excubitor* (lit. *cel sculat din pat*), adică „cel care face de strajă", „străjer", „santinelă", cuvântul desemnându-i pe oştenii din serviciul permanent de gardă şi cunoscut fiind din perioada bizantină timpurie[10]. La Kekaumenos, termenul apare cu referire la titlul pe care îl deţinea străbunul autorului, Niculiţă: domesticos al *excuviţilor* Eladei:

„…străbunicul meu, Niculiţă, care mult s-a ostenit pentru Imperiul Roman a ajuns primul duce al Eladei, fiind astfel răsplătit de către autocratori pentru credinţă. A deţinut

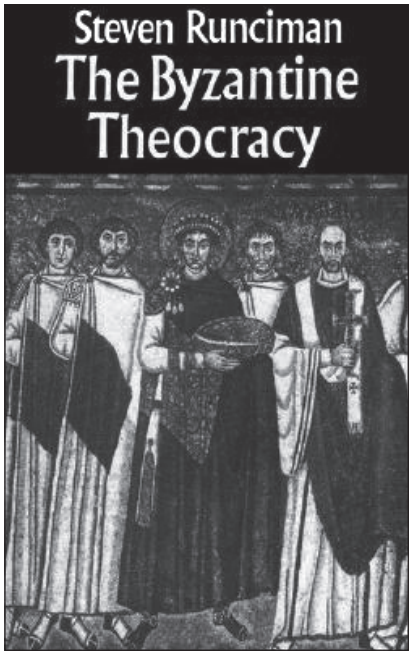

această autoritate, pe viaţă, [stabilită] printr-un hrisov cu pecete de aur şi, de asemenea titlul de domesticos al *excuviţilor* Eladei." (Kekaumenos 1997: 96)

În aceeaşi ordine de idei, unul dintre cele mai înalte titluri bizantine care îl desemna pe principalul funcţionar civil care avea grijă de arsenale, poliţia de stat, poştă, precum şi de problemele civile ale armatei de frontieră sau pe comandantul gărzii imperiale[11], μάγιστρος, este un termen bizantin moştenit din vocabularul latin, de la *magister*, cu înţelesul de „căpetenie", „comandant". În text, acest titlu îi este atribuit lui Senaherim , „urmaşul vechilor împăraţi", însemnătatea acestui titlu începând să scadă treptat în secolul al XII-lea, ca apoi să dispară din izvoare:

„Senaherim, pe care tu-l ştii că era nepot de vechi împăraţi, a vrut să-şi dea propria ţară împăratului Vasile Porfirogenetul, pentru ca el însuşi să-i fie supus. Acceptând generozitatea acestuia, împăratul l-a cinstit cu titlul de *magistru* şi nimic mai mult, cu toate că Senaherim era nepot de vechi împăraţi şi împărat el însuşi." (Kekaumenos 1997: 97)

Μαγκλαβίτης era titlul acordat oştenilor care erau incluşi în detaşamentul gărzii de corp şi al strajei împăratului. Termenul este derivat de la cuvântul grecesc μαγκλάβιον (în latină, *manuclavium*, compus din *manus*, mână şi din *clava*) care desemna o curea folosită în pedepsirea răufăcătorilor. Μαγκλαβίτης era ofiţerul care deţinea o astfel de curea.[12] Acest termen apare la Kekaumenos ca fiind demnitatea pe care împăratul Mihail al IV-lea Paflagonianul i-o acordă lui Harald, fiul împăratului varegilor iar titlul amintit era acordat oştenilor care făceau parte din detaşamentul gărzii de corp şi din straja împăratului, titlu apreciat de

Kekaumenos ca inferior:

„Am fost şi eu atunci, luptând pentru împărat, după puterile mele. Când am ajuns la Mosinopol, răsplătindu-l pe Harald pentru că a luat parte la luptă, împăratul l-a cinstit cu titlul de spătar-candidat… Astfel, Harald n-a cârtit din pricină că a fost cinstit cu titlul de *manglavit* sau de spătar-candidat, ci mai mult, în timpul domniei lui a păstrat credinţă şi prietenie faţă de romei." (Kekaumenos 1997: 97)

Un cuvânt preluat din fondul lexical latinesc (*mandator*) este μανδάτωρ[13], adică „mesager", „trimis", „curier". Termenul desemnează o categorie de funcţionari speciali, pe care puterea centrală îi trimitea cu diverse misiuni la reprezentanţii puterii din provincie. Această funcţie era valabilă şi în cercurile militare, mandatarii fiind folosiţi pentru menţinerea legăturii dintre comandanţi şi detaşamentele lor. Menţionându-l, Kekaumenos se referă la nelegiuirile mandatarilor din vremea împăratului Mihail al IV-lea:

„A vrut ca aceste rude să se îmbogăţească şi le-a dat posibilitatea să jefuiască pe alţii, în timp ce împăratul nu ştia nimic despre acest lucru. Şi *mandatarii*, trimişi pentru vreun serviciu, şi ofiţerii imperiali, multă vreme, oriunde întâlneau un călăreţ, chiar dacă la han, chiar dacă la drumul mare, azvârlindu-l de pe cal sau de pe măgar, îl jefuiau şi fugeau." (Kekaumenos 1997: 98)

Denumind o funcţie foarte importantă în cercurile de la Curte, termenul βέστης se referă la persoana care se ocupa de garderoba împăratului. În limba latină, vestire înseamnă „a îmbrăca". Termenul grecesc apare pentru întâia oară în timpul domniei lui Ioan Tzimiskes (969-976). În secolul al XI-lea, titlul era acordat, atât persoanelor civile, cât şi celor militare, autorul folosind termenul în scrisoarea trimisă lui Niculiţă.

În aceeaşi scrisoare este prezent alt termen de proveniență latină, δούξ, cuvânt întrebuinţat de autor pentru a menţiona titlul pe care l-a deţinut străbunul Niculiţă.

Termenii împrumutaţi din limba latină sunt în mare parte titluri militare. În afara acestora, vorbind despre arhonţii flotei, „lacomi şi primitori de daruri", autorul foloseşte un alt cuvânt de proveniență latinească, ἐξκουσία, însemnând „imunitate financiară"[14]. În latină, *excusare* are sensul de „a justifica", şi se regăseşte în expresia juridică *excusari aliqua re*, adică „a fi dispensat de ceva".

Ultimul termen preluat din fondul lexical latin apare în următorul îndemn adresat împăratului: „Să ai maşini de război", Kekaumenos, folosind pentru a numi „maşina de război" - în latină, *manganum* - cuvântul μάγγανον[15].

Apelul la citatul biblic sau la citatul erudit era un fapt obişnuit în literatura bizantină, însă Kekaumenos nu îl foloseşte prea des. Acesta este întrebuinţat de autor pentru a sublinia principiul desăvârşirii dumnezeieşti şi pentru a arăta că orice fiinţă umană este supusă greşelii: „Nici unul dintre oameni nu este de săvârşit", nici împăratul, precizează autorul, făcând apel la vorbele înţelepte ale lui Grigore Teologul pentru a dezbate despre vremelnicia soartei: „O clipă de timp, şi multe lucruri se vor preschimba.".

Încheiem parcursul lingvistic, menţionând un unica metaforă folosită de către autor în textul *Sfaturilor către împărat* când avertizează cu privire la riscurile pe care le presupune înarmarea proastă a flotei de război şi incompetenţa comandanţilor săi: „dacă, zburând în văzduh, vulturul şi-ar pierde aripa şi coborâşul nu i-ar fi uşor, tot astfel marile corăbii n-ar putea naviga, dacă vâslele ar lipsi."

Sensul social al atitudinii critice a lui Kekaumenos, faptul că el exprimă starea de spirit, critică, a unei categorii importante a societăţii bizantine, respectiv, aristocraţia militară, conferă unicitate şi valoare operei parenetice ca izvor istoric. Ca operă literară originală, cu toate că, după cum mărturisea însuşi autorul, i-au lipsit „cuvintele elegante", *Sfaturile către împărat* rămân un text exemplar datorită realismului, a spontaneităţii relatării şi a absenţei retoricii, având meritul de a dezvălui un anume nivel al limbii greceşti din Evul Mediu.

Note:

1. Mihail al VII-lea Ducas (n. 1050 - d. 1090), poreclit Parapinakēs (Παραπινάκης), a fost un împărat bizantin

în perioada 1071 - 1078.
2. Γραφή πρὸς τοὺς μετέπειτα βασιλεῖς.
3. Pentru vremea domniei lui Iustinian, *Istoria secretă* a lui Procopius (deşi apărută după moartea împăratului) reprezenta totuşi o "alternativă", un veritabil pamflet politic.
4. *Vezi* Nicolae-Şerban Tanaşoca, *Creaţie şi tradiţie literară bizantină: studii şi texte*, Editura UNARTE, Bucureşti, 2009, p. 147. Autorul clasifică literatura de sfătuire sau de povăţuire astfel: pareneze care au ca temă „împărăţia" şi culegeri de „apoftegme formulate concis", adică sfaturi şi îndemnuri structurate în capitole, alcătuite în aşa fel încât să poată fi obţinut un acrostih cu semnătura autorului şi numele destinatarului.
5. La scriitorii bizantini, termenul este folosit pentru a-l desemna pe împărat sau pe şahul Persiei.
6. *Varegi* este numele sub care erau cunoscuţi de către greci şi slavii de est vikingii, care în secolele al IX-lea şi al X-lea au migrat pe teritoriul actual al Rusiei şi Ucrainei punând bazele statului rus.
7. *Cf.* Sophocles 1914: 617.
8. *Cf.* Sophocles 1914: 969.
9. *Excuviţii* alcătuiau garda imperială înfiinţată în anul 460 de către împăratul Leon I (a domnit între anii 457 - 474).
10. *Cf.* Sophocles 1914: 484.
11. *Cf.* Sophocles 1914: 726.
12. *Cf.* Sophocles 1914: 726.
13. *Cf.* Sophocles 1914: 731.
14. *Cf.* Sophocles 1914: 484.
15. *Cf.* Sophocles 1914: 725.

Bibliography:

Beck, Hans-Georg 2012: *Istoria Bisericii Ortodoxe în Imperiul Bizantin*, trad. Vasile Adrian Carabă, Bucureşti, Nemira.

Brehier, Louis 1970: *La civilisation byzantine*, Paris, A. Michel.

Iorga, Nicolae 1974: *Istoria vieţii bizantine*, Bucureşti, Ed. Enciclopedică Română.

Kekaumenos, Katakalon 1997: *Sfaturi către împărat*, introducere, traducere şi note de Gabriela Bistriceanu în Altarul Banatului, Revista Arhiepiscopiei Timişoarei, Episcopiei Aradului şi Episcopiei Caransebeşului, Anul VIII (XLVII), serie nouă, nr. 10-12, octombrie-decembrie 1997, 92-101.

Krumbacher, Karl 2001:*The History of Byzantine Literature: from Justinian to the end of the Eastern Roman Empire (527-1453)* (2nd ed. Munich: Beck, 1897) Introductory sections translated by David Jenkins and David Bachrach Copyright: University of Notre Dame.

Lemerle, Paul, 1960: *Prolégomčnes ŕ e édition critique et commentée des <<Conseils et Récits>> de Kékaumenos*, Bruxelles, Palais des Académies.

Litavrin, G.G. 1972: *Sowety i Rasskasy Kekawmena*, Moskau.

Marshall, F. H. 1948: "Byzantine literature" în *Bizantium, An Introduction to East Roman Civilization*, Edited by Norman H. Baynes and H. St. L. B. Moss, Oxford at the Clarendon Press.

Mullins, Terenece Y. 1980: „Topos as a New Testament Form" în *Journal of Biblical Literature 99*, 541-547.

Rapp, Claudia 2009: "Charity and Piety as Episcopal and Imperial Virtues in Late Antiquity", 75-87 în *Charity an Giving in Monotheistic Religions*, Edited by Miriam Frenkel and Yacoov Lev, Copyright by Walter de Gruyter.

Runciman, Steven 2012: Teocraţia bizantină, trad. Vasile Adrian Carabă, Bucureşti, Nemira.

Sophocles, E., A., 1914, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods* (from B. C. 146 to A. D. 1100), Cambridge, Harvard University Press, London: Humphrey Milford, Oxford University Press.

Tanaşoca, Nicolae-Şerban 2009: *Creaţie şi tradiţie literară bizantină*, Studii şi texte, Bucureşti, Editura Unarte.

Idem 1971: *Literatura Bizanţului:* Studii. Antologie, traduceri şi prezentare de N.-Ş. Tanaşoca, Bucureşti, Ed. Univers.

Tatakis, Basil 2003: *Byzantine Philosophy*, Originally published as La philosophie byzantine, by Basil Tatakis, Presses Universitaires de France, 1949 Copyright 1949 by Presses Universitaires de France, English translation and new material copyright by Hackett Publishing Company, Inc.

Tenace, Michelina 2005: *Creştinismul bizantin*, trad. Al. Cistelecan, Chişinău, Cartier.

Ware, Timothy 1997: *Istoria Bisericii Ortodoxe*, trad. Alexandra Petrea, Bucureşti, Aldo Press.

Wassiliewsky, B., Jernstedt, V. 1896: *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris De officiis regiis libellus ediderunt*, în Zapiski istor.-filol. Fakulteta imper. St. Peterburgskago Universiteta, Cast. XXXVIII.